

Den Bosch in zicht (II)

De stad in de ogen van erudiete passanten

Valentijn Paquay

In de tweede aflevering van het vorige jaar besteedden we aandacht aan reizigers in de late middeleeuwen van wie we dankzij reisverslagen weten dat zij 's-Hertogenbosch aandeden. Het bleken voornamelijk pelgrims te zijn. Nu trekken we de lijn door naar de zestiende eeuw, toen een heel ander type mens met een andere kijk op de wereld de stad bezocht.

'Pusch'

De in zijn tijd al gevierd, bereisd en veelzijdig getalenteerde Renaissance kunstenaar Albrecht Dürer (* 1471 - † 1528) ondernam vanuit Neurenberg met vrouw en personeel een rondreis door de Nederlanden om in contact te treden met de nieuwe vorst, Karel v. Op 20 november 1520 deed Dürer Den Bosch aan, waarbij hij een ongewoon traject volgde door te paard vanuit Zaltbommel via Den Bosch naar de snel groeiende wereldhaven Antwerpen te trekken. Wel maakte hij de favoriete stop in de bekende pleisterplaats Oisterwijk. Nog altijd was Hoogstraten – halverwege de beoogde afstand – een gunstige halteplaats; een ommuurd stadje met een burcht van allure, in de eindeloze Kempense heidevlakten. In Den Bosch liet Dürer zich blijkens zijn dagboek aantekeningen fêteren door collega-kunstenaars, met name edelsmeden. Het stadsbestuur achtte zich niet geroepen deze internationale beroemdheid te ontvangen. Voor zover bekend heeft hij er zijn artistieke talenten niet ontplooid. Hij legde de indruk die de stad op hem maakte, in één regel vast: *Pusch ist ein hübsch Stath, hat ein ausbündige schöne Kirche und überfest.*¹ (Den Bosch is een aardige stad, heeft een rijkversierde, mooie kerk en is goed versterkt).

Zelfportret Albrecht Dürer op 26-jarige leeftijd, 1498.
(Museo Nacional del Prado, Madrid)

Dürers opmerkingen over de stad zijn een vroege uiting van 'toeristisch' getinte informatie zoals die later gebruikelijk wordt.²

Bisschop Vorstius

Petrus Vorstius ofwel Peter van der Vorst, bisschop van Aqui (in Noord-Italië), – behorend tot de Nederlandse hofhouding rond de curieprelaat, kardinaal Willem van Enckenvoirt te Rome – kreeg in 1536 van de paus de opdracht protestantse en katholieke vorsten in het Duitse Rijk van Thüringen tot in de Lage Landen te polsen om mee te werken aan een algemeen concilie.³ Vorstius' persoonlijk secretaris hield een verslag van de reis bij, waardoor we een kijk hebben op zijn dagprogramma. De pauselijke nuntius reisde eind april 1537 vanuit Keulen naar Utrecht, zoals gebruikelijk per boot over de Rijn. Er stond in die dagen veel tegenwind, waardoor de reis wat langer duurde. Via Emmerik, Arnhem en Rhenen bereikte het gezelschap, uiteindelijk te paard, op zaterdag 19 mei tegen de avond de Domstad. Daar kon de bisschop de Pinksterdagen met alle kerkvieringen doorbrengen. Zo zien we dat het reisschema nog altijd doelbewust afgestemd werd op de grote feestdagen. Hij bleef er ruim een week.

Op dinsdagochtend 29 mei vertrok Vorstius in zuidelijke richting. Hij deed het burchtstade Culemborg aan en maakte halt in het Gelderse norbertijnerklooster Mariënweerd (bij Beesd). De volgende dag passeerde hij Zaltbommel en bereikte Den Bosch tegen twee uur 's middags. Vorstius vond gastvrij onderdak bij de zuster van kardinaal Van Enckenvoirt, in het huis de Groene Poort (*Verida Porta*) in de Hinthamerstraat (thans nr. 56).⁴ Die vrouw, Elisabeth genaamd, nam alle verblijfskosten voor haar rekening; een vorm van gastvrijheid en eerbetoon die voor deze elite als vanzelfsprekend gold. De bisschop was op tijd gekomen voor de grote

Een schilderij van Lambert Sustris (ca. 1515 – ca. 1584), een Nederlander die hoofdzakelijk in Italië werkzaam was. Detail van 'Landschap met de doop van de kamerling' (zie Handelingen der Apostelen 8:26-40). Dergelijke bespannen wagens werden in de eerste helft van de zestiende eeuw gebruikt voor personen- en goederenvervoer. Het schilderij bevindt zich in het Louvre te Parijs.

Sacramentsprocessie die de volgende dag, donderdag 31 mei, na de hoogmis door de stad trok. Met ontbloot hoofd liep hij mee, achter het Sacrament. Volgens zijn secretaris had men in heel het Duitse Rijk nog nooit zo'n manifestatie gezien. Dezelfde dag trakteerde het stadsbestuur hem op wijn.⁵ De stad zelf liet bij dit Nederlands-Italiaanse gezelschap de volgende indruk na: *Oppidum est magnum, valde elegans. Templum Sancti Johannis Evangeliste est magnificum et ornatissimum ac intus tam instructum atque cultum quam nullum aliud in tota Germania et turrim habet elegantissimam.*

(Vertaling: een grote en mooie stad; een grote en rijk versierde Sint-Jan met een fraaie toren. Binnenin zo ingericht als men in Duitsland nog nergens heeft gezien). Met de 'fraaie toren' zal wel de middentoren zijn bedoeld die vijftig jaar later afbrandde en niet meer zou worden herbouwd. Vrijdagochtend vertrok bisschop Vorstius alweer richting Leuven, maar via een ongebruikelijke route. Hij ging langs Hilvarenbeek met zijn kapittel, Korsendonk met zijn priorij, Geel met de Dymphnakerk en Westerlo met het kasteel van de invloedrijke Merodefamilie.⁶

Bezoek uit Spanje

De Spanjaard Calvete de Estrella († 1593), lid van de lagere hofhouding van kroonprins Filips II, maakte de Bossche 'blijde inkomste' in september 1549 mee. Die vond plaats na een overnachting in Breda, de stad van Willem van Oranje, maar vóór de ontvangst te Dordrecht waar de rondreis door het graafschap Holland begon. Liever spreken we van een kennismakingsbezoek van de kroonprins, die zes jaar later zou aantreden als landsheer. Van deze toen ongetwijfeld opgesierde Brabantse hoofdstad aan de Dieze bekijfde bij Estrella slechts dat het een grote, welvarende en versterkte stad was met

Bronzen buste van Filips II naar Leone Leoni (c. 1555). Enige jaren eerder bezocht Filips Den Bosch. (Londen, Royal Collection)

een schitterende kerk, een ruim marktplein, vele houten huizen en tal van straten. Ofwel in zijn eigen woorden: *La villa es grande, rica y fuerte, tiene una plaza cuadrada, ancha y espaciosa con muy lindas casas y callas. Pasa por ella el río Deese (...). La iglesia mayor de Nuestra Señora, la cual es un templo muy rico de suntuoso edificio. Hay en el cuar-*

*anta altaras con sus retablos riquísimos, todos de bultos dorados y maravillosamente pintados, y un relej muy extraño por la rara y excelente invención (...).*⁷ (Vertaling:

De stad is groot, rijk en versterkt, heeft een vierkant marktplein, breed en ruim, met veel houten huizen en straten. Dwars door de stad stroomt de rivier de Dieze. De grote kerk van Onze-Lieve-Vrouwe (bedoeld is: Sint-Jan; v.p.) is een rijk versierd gebouw. Daarin staan veertig altaren met hun zeer rijke retabels, allemaal met vergulde kasten en wonderbaarlijk beschilderd. Er staat een hoogst curieus uurwerk, een vreemde en vernuftige uitvinding.) Grote indruk maakte het kunstig gefabriceerd Oordeelspel waarna Estrella het bij een historisch getint, politiek-geografisch exposé liet, ongetwijfeld ontleend aan bestaande drukwerken. Dit uitgebreide verslag verscheen in 1552 als foliant.

'Hertizoiembusch'

Advocaat Fulvio Ruggieri, in dienst van een pauselijk gezant, rapporteerde in het Italiaans aan de Romeinse Curie over hun eendaags bezoek aan Hertizoiembusch in 1561.⁸

Komend via Grave trok het gezantschap *per terra piana arenosa et non lavorata, poi per un miglio per prati et poi per un'altro di terreno arborata et lavorata con strada di molta sabbia* (Vertaling: door een terrein, vlak, zandig en onbewerkt, nu eens een stuk door weidegebied dan weer een stuk door bebost en bewerkt land met veel zandwegen). Hun indrukken van de vestingstad met een machtige kerktoeren, midden in de Reformatieperiode en aan de vooravond van de Nederlandse Opstand, werden als volgt verwoord: *Questa città è molto grande et munita di buo-*

na muraglia nova circondata intorno per molta larghezza da valli poco profonde, che procedono da la bassezza del terreno, che ritiene l'aqua. Le case sono per la maggior parte di legno, ma benfatte, quelle che sono di pietra sono assai belle. (...) In questa città è una chiesa grandissima, dove stanno canonici, bella di fuori et di dentro, con una torre grande et molto alta, in essa è un horiuolo ... (Vertaling: Die stad is erg groot en versterkt met goede vestingmuren, nieuw daaromheen aangelegd in een erg breed maar weinig diep dal, dat soms vanwege de laagte van het terrein volloopt dan weer het water tegenhoudt. De huizen zijn voor het overgrote deel van hout, goed gemaakt. Die van steen zijn eveneens mooi. In die stad staat een erg grote en weelderig versierde kerk, zowel van binnen als van buiten. Binnenin staan kanunnikenbanken; erbovenop een toren, groot en erg hoog. Er staat een uurwerk ...).

Van 23 op 24 september 1561 werd overnacht in een goede herberg, genaamd Het Hert (*Al Cervo*), gelegen aan de noordzijde van de Markt (nu: nr 45, gesloopt).⁹ Vanuit *Bolduch* bereikten zij in vier etappes *per strada piana, arenosa, inculta et senza arbori* (langs wegen, vlak, zandig, onbestraat en met weinig bomen) Hoogstraten op weg naar Antwerpen.

Oordeelspel

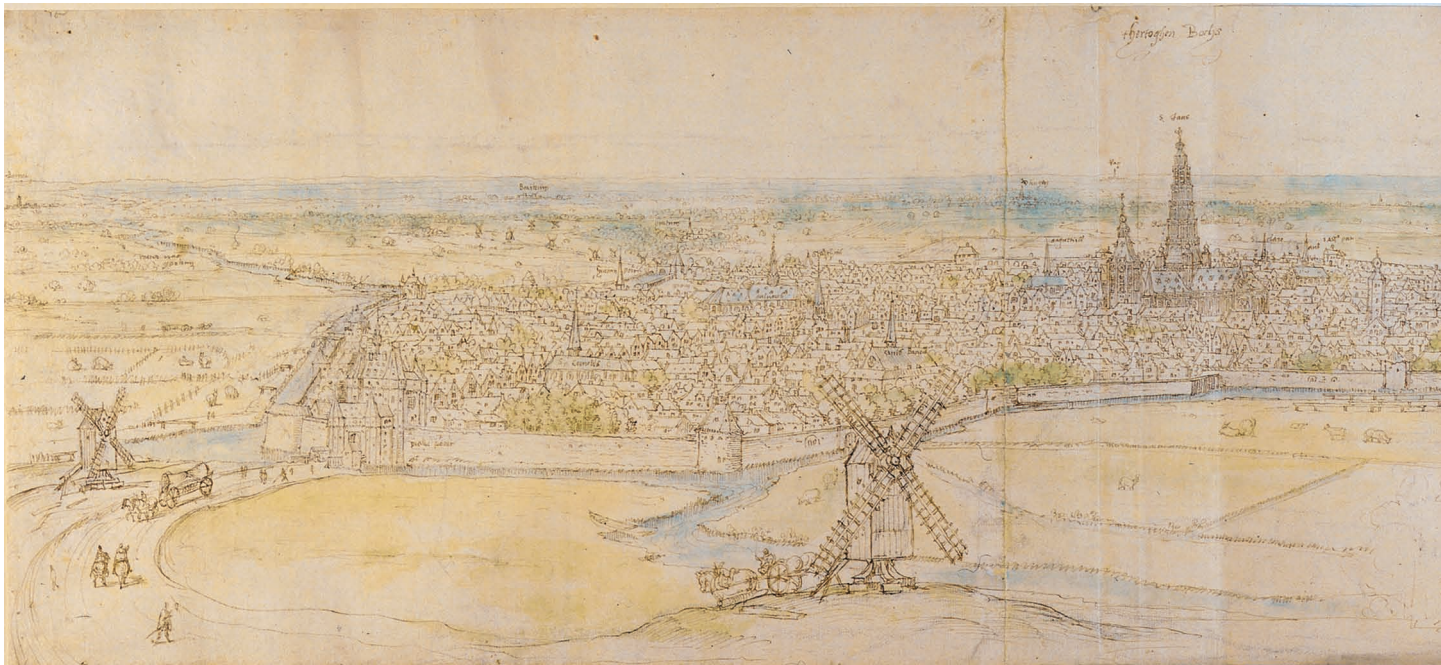
De Spanjaarden en de Italianen keken hun ogen uit bij het zien van een astronomisch uurwerk achter in de Sint-Jan. Dit zogeheten Oordeelspel was in 1513 gebouwd, maar werd zeker omstreeks 1580 aangepast tot een hoge ingenieuze constructie (10,5m x 3m), die beter bij de nieuwe kathedrale status paste. Vanachter een hek kon Gods allesomvattende kosmos worden bewonderd. Rond 1630 buiten gebruik geraakt en aan zijn lot overgelaten, verdwenen de laatste restanten in 1858.¹⁰ Dergelijke kleurige, kunstige en belerende mechanieken zijn of waren, functionerend en wel te zien: in de dom van Munster (vervaardigd omstreeks 1540); in de kathedraal van Straatsburg in oorsprong daterend uit 1352, maar in zijn huidige gedaante uit 1574 (18m x 7m), beantwoordend aan een luthers wereldbeeld; in Lübeck (verwoest); Lund (1380 / reconstructie); Gdansk 1470 (verwoest; reconstructie); en Rostock. In de kathedrale Saint-Jean te Lyon verrees er een ca. 1379, dat achtereenvolgens in 1598 hersteld en in 1662 in barokke stijl verbouwd werd, zoals het er nog altijd te bewonderen is (nu: 9m hoog, op middeleeuwse onderbouw). Ook in de middeleeuwse kathedraal van Kamerijk/Cambrai stond ooit zo'n mechaniek, terwijl de kerk van Saint-Omer er een omstreeks 1555 kreeg.¹¹

Titelpagina van Lodovico Guicciardini's 'Descrittione di tutti i Paesi Bassi' (Antwerpen 1567). Het betreft de oudste topografische beschrijving van de Nederlanden, van de hand van een in Antwerpen woonachtige koopman uit Florence. Het werk van Guicciardini bood een schat aan lokale informatie waaraan de 16e-eeuwse reiziger behoefte had. Er verschenen vele herdrukken (met aanvullingen) van het boek, in diverse talen. In deze eerste druk is al een beschrijving – met panorama – van 's-Hertogenbosch opgenomen.

Passanten

In 1556 bezocht, blijkbaar op een tocht door de Nederlanden en Westfalen, de veelzijdige Gentenaar Marcus van Vaernewyck (* 1518- † 1569), dichter, geschiedschrijver, chroniqueur en literator, de

In het Ashmolean Museum te Oxford bevindt zich dit panorama op 's-Hertogenbosch van de Antwerpenaar Anton van den Wyngaerde uit omstreeks 1550. Hij vervaardigde in het midden van de 16e eeuw zulke prospecten van veel West-Europese steden, uitdrukking gevend aan een nieuwe blik op de wereld van de Renaissance-mens.

stad en keek (*wij hebben gezien*) met verbazing naar het Oordeelspel in de Sint-Jan.¹² In hetzelfde jaar bracht een studiereis door de Zuidelijke Nederlanden en het Rijnland (2 april - 9 juli 1556) de in Antwerpen woonachtige Hubert Goltz(ius) (* Venlo 1526 - † Brugge 1583) vanuit Middelburg, via Bergen op Zoom en Breda, ook in Den Bosch. Daar kwam de numismaticus de muntcollecties van de rijke kooplieden Johan Thomasz en Thielman Waltsemer bekijken. Vandaar ging hij verder via Bommel naar Dordrecht en andere Hollandse steden.¹³ De Groningse jonkheer Coenders van Helpen echter ging in 1557/60 bij zijn eerste *grand tour* door Europa met een grote bocht om Den Bosch heen.¹⁴ Vijftig jaar later nog, kort na 1600, reisde de Noord-Duitse geschiedschrijver en graveur Matthias Quadus vanuit Antwerpen langs Den Bosch en Nijmegen om in Emden aan de Noordzeekust te belanden.¹⁵

'Bouskondoukion'

De meest curieuze passant was wel de Venetiaanse Griek Nicandros van Corfu, beroepsschrijver in dienst van de Brabantse humanist Gerard Veldwijk

alias Van Ravenstein († 1555), die in 1546 de Nederlanden aandeed. Veldwijk was een veelgevraagd diplomaat in dienst van Karel v.¹⁶ Op een tocht vanuit Luik via Maastricht trok het kleine reisgezelschap door het Land van Loon (*vlak, maar armoedig en zandig*) en belandde in het onbeduidende stadje Eindhoven (*niet groot, niet ommuurd*). Zo kwamen zij in het belangrijke Bouskondoukion/Βουσκόνδουκιον ofwel 's-Hertogenbosch terecht, waaraan de auteur enige paragrafen (hoofdstuk 32) wijdde.¹⁷ Vertaling uit het Grieks:

32.(1) *Deze stad is ommuurd en lijkt door de toevloed aan water op een eiland. Het terrein rondom wordt door waterlopen omspoeld. Het water stroomt via één ingang en één uitgang door de stad. Er is daar een brug, hoe dan ook, de langste door mensenhanden gemaakt. Daarom wordt de stad als onneembaar beschouwd en zeer sterk. Want als de waterstand in de rivieren hoog is, zowel in de Maas als in andere rivieren ter plaatse, door stortregens, terwijl daarbij ook de sneeuw smelt, dan treden ze buiten hun oevers en het zich verspreidende water maakt het omliggend weiland tot een moeras.*

(2) *'s-Hertogenbosch ligt op een hoogte en lijkt dan ook een eiland. Het water brengt voor de stad een niet van het toeval afhankelijke veiligheid. Er is daar een overvloed van kerken en gebouwen daaromheen aanwezig. De grootste kerk daarvan munt uit door schoonheid en grootte. De meeste van de inwoners zijn bang om te reizen. Zij beoefenen allerlei ambachten, maken van ijzer messen en vooral zwaarden. Bovendien maken ze heel mooie kunstig geweven tapijten.*

(3) Voorzeker heeft de stad veel wakkere inwoners en wordt zij uitstekend geregeerd. (..)

De water- en bosrijke omgeving trof hem het meest. Meer nog dan de grachten en de ommuring maakte een ongewoon lange brug indruk. Onduidelijk is wat hij hiermee precies bedoelt. Binnen de omwalling stond er een mooie grote kerk. Meteen heeft hij ook een uitgesproken mening klaar over de inwoners: weinig reislustig, wel te verstaan in de zin van handelsreizen, maar actief in de kleinmetaal- en textiel-industrie. Dit is voorlopig de eerste en enige keer in dit soort verslagen dat er iets over bewoners wordt gezegd.

Drie dagen later bereikten de joodse bekeerling Veldwijk en zijn allochtone secretaris het kosmopolitische Antwerpen.¹⁸

Een nieuw genre

In deze periode komen ook de eerste topografische beschrijvingen en lokale geschiedschrijvingen tot ontwikkeling. Gedrukte reisgidsen worden een nieuw genre. Menig reisverslag of dagboek vanaf de zeventiende eeuw zal zich op deze voorbeelden richten. Men ziet wat men moet zien.

Deerde de hierboven vermelde Mathias Quadus de frontlinie die toen de Nederlanden verscheurde, kennelijk weinig, latere reizigers meden liever deze omstreden hoek van Brabant.¹⁹

Martin Waldseemüller (ca. 1470 - ca. 1521) droeg in 1520 zijn 'wegenkaart van Europa' op aan keizer Karel v. Op deze redelijk betrouwbare kaart staan verbindingswegen – o.m. de pelgrimsroute naar Santiago de Compostela – aangegeven. Op het afgebeelde detail is ongeveer in het midden Brabant te zien. Daarbij is ook 's-Hertogenbosch vermeld. Het zuiden ligt boven. (Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum, Innsbruck)

Noten

- 1 Jongste editie van het dagboek: *Da sah ich viel köstliche Dinge. Albrechts Dürers Reise in die Niederlande* ed. G. Unverfehrt (Göttingen 2007) 112-113. Zie ook tentoonstellingscatalogus *Albrecht Dürer in de Nederlanden: zijn reis (1520-1521) en invloed/Dürer au Pays Bas* (Brussel 1977). Vgl. A. Koldewey, 'Kunst uit de Bourgondische tijd', in: *In Buscoducis. Kunst uit de Bourgondische tijd te 's-Hertogenbosch*. Catalogus (Maarssen 1990) 13-31, vooral 27.
- 2 In het algemeen: E. Zeeden, 'Das Erscheinungsbild der frühneuzeitlichen Stadt vornehmlich nach Reiseberichten und Autobiographien des 16. und 17. Jahrhunderts', in: H. Specker ed., *Stadt und Kultur, Stadt in der Geschichte* 11 (Sigmaringen 1983) 70-84; A. Maćzak, *Travel in Early Modern Europe* (Cambridge 1995) met Nederlandse vertaling 1998/2001. Onlangs samenvattend: *Enzyklopädie der Neuzeit* (Stuttgart 2009) kol. 980-1026, in voce *Reise, Reiseführer, Reisehilfsmittel, Reiseliteratur*. Vanwege de degelijke inleiding tevens Schwarzwälder (1987; zie hierna noot 15), 25-89.
- 3 *Lexikon für Theologie und Kirche* deel x (Freiburg 2001) kol. 903; L. von Pastor, *Geschichte der Päpste* v (Freiburg 1907) 59-67; H. Jedin, *Geschichte des Konzil Trente* 1 (Freiburg 1977, 3e druk) 255-262. Bekend is vooral zijn Oost-Duits optreden bij de Schmalkaldische vorsten. In zijn functie als pastoor van Breda: A.-J. Bijsterveld, *Laverend tussen kerk en wereld: de pastoor in Noord-Brabant 1400-1570* (Amsterdam 1993), bijlagen.

- 4 Vgl. Van Oudheusden, *De Loet* ('s-Hertogenbosch 2008) 102.
- 5 Stadsarchief 's-Hertogenbosch, osa inv.nr. 1388 (stadsrekening 1536/37), kap. 12 (wijnen): voor de *legaet van Roomen, alhier comende uuyt Oistlant* ...
- 6 Het Latijnse verslag, de *Legatio*, opgesteld door zijn secretaris Cornelis van Etten, is in twee late afschriften bekend en overgeleverd in de Universiteitsbibliotheek van Leuven. Editie: P. De Ram (1839), periode febr. 1537 (Schmalkalden) - juli 23 (Antwerpen); aanvullend in *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire de la Belgique* 111-6 (1864), 237-422: periode 1536 nov. 6 (Wenen) - 1537 april 19 (Düsseldorf). Zie voor zijn bezoek aan Breda mijn artikel: 'Wijbisschop, officiaal, bedelmonnik, collecteur. Kerkelijke prominenten doen de o.l.v.-kerk te Breda aan', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 61 (2008), 198-221, vooral 213.
- 7 Estrella, *El felicissimo viaie* (...), Antwerpen 1552. Moderne her-editie (2 dln) ed. M. Artigas (Bibliofilos Espanoles 11-8), (Madrid 1930). Franse vertaling (5 dln): *Le très-heureux voyage fait par ... très-haut et très-puissant prince Don Philippe, fils du grand empereur Charles-Quint depuis l'Espagne jusqu'à ses domaines de la Basse-Allmagne avec la description de tous les états de Brabant et de Flandre, écrit en quatre livres*, ed. J. Petit (Brussel 1873). Vgl. L. Besserman, 'De Sint-Janskerk te 's-Hertogenbosch gezien door twee 16e-eeuwse reizigers', in: *Arca Lovaniensis* 9 (1980), 99-106; *De Noord-Brabantse geschiedenis in meer dan 100 verhalen* (Amsterdam 2006) 54-57 nr 17.
- 8 *Nuntiaturberichte aus Deutschland 11: 1560-1572*, ed. A. Wandruszka (Keulen 1953) 124-125; vgl. Koldewey a.w. (1990) 20 die onterecht wijst op overschrijving vanuit Estrella.
- 9 A. van Sasse van Ysselt, *Voorname Huizen 111* ('s-Hertogenbosch 1914), 331-336; A. van Drunen, 's-Hertogenbosch 'van straat tot stroom': een bouwhistorische onderzoeksmethode betreffende de samenhang tussen percelering, bebouwing en bewoning in de zestiende-eeuwse stad (Delft 2001) 205-206.
- 10 C. Hermans, 'Het kunststuk, genaamd het laatste oordeel, in de St. Janskerk te 's Hertogenbosch', in: *Geschiedkundig Mengelwerk over de provincie Noord-Brabant* 1 ('s-Hertogenbosch 1840) 41; N.N., 'Opschrift der twee luiken van het "Laatste Oordeel" ...', in: *Handelingen Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant* 1893/97, 97; J. Mosmans, *De St. Janskerk te 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1931) 396-399 en 544. Poging tot synthese A. Lehr, 'Het Oordeelspel in de St. Jan te 's-Hertogenbosch', in: *In Buscoducis. Bijdragen* (Maarssen 1990) 403-410. Recentelijk: G. Rooij-akkers, 'Totem en taboe', in: *Bossche Bladen* 10 (2008) 124-129, vooral 124-126. Op 30 mei jl. is in het Jheronimus Bosch Art Center een reconstructie onthuld.
- 11 Volgens Lehr waren er ooit een vijftiental. Vgl. G. Jászai, *Der Dom zu Münster und seine Kunstschatze* (Münster 2000), 110; G. Oestmann, *Die astronomische Uhr des Strassburger Münsters* (Stuttgart 1993); H. Bach en J.-P. Rieb, *Les trois horloges astronomiques de la cathédrale de Strassbourg* (Straatsburg 1992); F. Branciard, *L'horloge astronomique de la cathédrale Saint-Jean de Lyon* (Lyon 2006), vooral 5-28. Niet te verwarren met inge-nieuze uurwerken in stedelijke context bijv. Praag (1410), Olomouc, Bern (1530), of Venetië (1499).
- 12 Geciteerd door P. Bor, *Geleentheyte van 's Hertogenbosch ... haer oorspronck* ... ('s Gravenhage 1630) 3 (geen boektitel vermeld!); mogelijk naar M. van Vaernewyck, *De historie van Belgis oft Chronyck der Nederlanden in de Oudheydt* (Antwerpen 1574)? Welke route hij aflegde, naar welk doel, is onduidelijk bij gebrek aan zijn reisverslag c.q. memoires. Zie over Vaernewyck, die ook al in 1550 een reis door Italië en Zwitserland had gemaakt: *Biographie Nationale* xxvi (Brussel 1936/38) kol. 17-20; *Nationaal Biografisch Woordenboek* viii (Brussel 1979) kol. 795-809; K. Lamont, *Het wereldbeeld van een zestiende eeuwse Gentenaar Marcus van Vaernewyck* (...) (Gent 2005), alwaar verdere literatuur.
- 13 Ch. Verreyt, 'De penningkundige Erasmus van Houwelingen', in: *Oud-Holland* 9 (1890) 104 e.v., vooral 114 en idem, 'De penningkabinetten in Noord-Brabant in 1556', in: *Noord-Brabantsche Almanak* 3 (1891) 419-422, F.H.M. de Bekker en A. van Sasse van Ysselt, 'Het testament van Mr. Goyart Lombaerts van Enckevoyt', in: *Taxandria* 12 (1905), 249-259, vooral 255-256; allemaal onder verwijzing naar C.-P. Serrure, *Notice sur le cabinet monétaire de S.A. le Prince de Ligne* (Gent 1847) 396. Over de graveur, drukker en schilder Goltz: *Nationaal Biografisch Woordenboek* xi (Brussel 1985) kol. 317-322.
- 14 R. Lindeman, *Reisverslagen van Noord-Nederlanders van de zestiende tot begin negentiende eeuw: een chronologische lijst* (Haarlem 1994), nr 6. Reisjournaal van jonkheer Frederik Coenders van Helpen, in *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch genootschap* 14 (1893), 114-226 m.b.t. reisschema (zonder data!) in 1557-1560, toen hij vanuit de Kop van Overijssel overstak naar Amsterdam en vervolgens via Antwerpen naar Keulen ging om op de terugweg vanuit Keulen de rivieren naar het noorden te volgen.
- 15 *Reisen und Reisende in Nordwestdeutschland. Beschreibungen, Tagebücher und Briefe. Itinerare und Kostenrechnungen*, Deel 1, bis 1620, ed. H. en I. Schwarzwälder (Hildesheim 1987) 413 nr 79.
- 16 *Biographie Nationale* xxvi (Brussel 1936/38) kol. 570-575.
- 17 H. Brunsting, 'Hoe een Griek in 1546 Brabant zag', in: *Brabantse oudheden* (Eindhoven 1977) 237-239 (aldaar vertaalde citaten) op basis van de teksteditie: Nicandre de Corcyre, *Voyages*, ed. J. de Foucoult (Parijs 1962). Inmiddels in integrale Franse vertaling *Le voyage d'Occident*, ed. Y. Hersant e.a. (Toulouse 2002). Met dank aan de *graecus* Dick van de Vrie (BAM) voor zijn toelichting en opmerkingen.
- 18 Hun ongebruikelijke reisroute is wellicht als volgt te preciseren: Maastricht, Weert, Eindhoven, Boxtel, Den Bosch, Oisterwijk, Hoogstraten, Antwerpen.
- 19 Verschillende jongere reisverslagen uit deze oorlogsjaren (zie J. Jacobsen Jensen, *Reizigers te Amsterdam. Beschrijvende lijst van reizen in Nederland door vreemdelingen vóór 1850*, Amsterdam 1919 [totaal 349]; met *Supplement* 1936 [totaal 57]) laten een rechtsomkeer bij Den Bosch zien. Men stak de rivieren bij voorkeur over bij Geertruidenberg of later ook bij Gorinchem. Vgl. voor Engelse reisverslagen: K. van Strien, *Touring the Low Countries: Accounts of British Travellers 1660-1720* (Amsterdam 1998).